

0. Problem

Jak wszystkie koncepty również prawda jest konstruktem kulturowym, za pomocą którego organizujemy komunikację, ponadto jest także czynnikiem orientującym, swego rodzaju kulturowym kierunkowskazem, pozwalającym uczestnikom kultury ukierunkować przy jego pomocy wiele innych konceptów, pozycjonować je na określonym tle. Konstrukty ten posiada też wpływ na działania w ramach systemu socjalnego, pozwalając – w określonych kontekstach – na dyferencjonowanie również działań, w taki sposób, by odpowiadały danej semantyzacji 'prawdy' lub jej nie odpowiadały.

Między innymi w tym celu konstrukty ten jest zakorzeniony w rozmaitych kulturowych systemach funkcyjnych, z jednej strony w systemie 'nauki', gdzie co prawda funkcjonuje jako nieideologizowalne kryterium decyzyjne, dla tego, co jest dane lub nie jest dane, zweryfikowane lub sfalsyfikowane. Przez to jednak, że jest osadzony w tym systemie, który ze swej strony posiada z kolei określony image (konotowany ze ścisłością, precyzją, obiektywnością itp.), może wpływać na pozostałe systemy funkcyjne przy pomocy tego właśnie znaczenia.

Z drugiej strony osadzony jest w systemie funkcyjnym 'religii', w którym co prawda jest inaczej, gdyż w sposób intencjonalnie niemożliwy do przedstawienia, lecz również zakotwiczony, i z tej pozycji oddziałuje na cały system kultury. Nie bez znaczenia jest w tym kontekście także jego zakotwiczenie w systemie funkcyjnym 'codziennosc' (w potoczności), w którym stosowany jest jako proste, nie reflektowane kryterium decyzyjne. Tutaj, co ciekawe, najczęściej w swej znegatywizowanej formie (np. w wypowiedziach typu 'to nieprawda', 'to nie może być prawda' itp.).

Konstrukty ten posiada więc z jednej strony liczne funkcje:

- *funkcje motywujące*, dopuszczając tylko określone komunikaty,
- *funkcje legitymizujące*, definiując komunikację lub nawet działania jako odpowiadające systemowi, a inne jako mu nie odpowiadające,
- *funkcje ukierunkowujące*, sterując produkcją komunikatów, decydując o tym, co dla danej wypowiedzi jest dopuszczalne a co jest nie dopuszczalne,
- *funkcje generujące zależność*, produkując system zależnych wypowiedzi,
- *funkcje odgraniczające i konsolidujące*, pozwalając wyróżniać komunikację i działania, które przynależą do systemu, od takich, które doń nie przynależą, oraz
- *funkcje tworzące poczucie wspólnoty*, konstytuując – poprzez określony sposób komunikowania – grupy kulturowe lub socjalne,

oraz może z drugiej strony zostać zastosowany z uwagi na daną subkulturę, czy kulturę jednostkową, to znaczy w odniesieniu od stratyfikacji kultury. Każda subkultura posiada swą własną, dla niej specyficzną semantyzację konstruktu, odpowiednio go do niej stosując. A za-

tem istnieje – i to w sposób uwarunkowany systemowo – wiele równorzędnych i równie skutecznie funkcjonujących, lecz z uwagi na manifestację danego systemu kultury odmiennie nasemantyzowanych wariantów tego konstruktu. Systemowy sens i cel są takie same, ich manifestacja natomiast może być różna. Uwzględnić trzeba także, że mamy tu do czynienia ze specyficznym konstruktem śródziemnomorskiego kręgu kulturowego, tzw. świata zachodniego; w wielu innych systemach kultury konstruktu tego nie znajdujemy (jak np. w kulturze chińskiej).

W kolejnych częściach pracy przedstawimy wyniki prowadzonych przez nas badań dotyczących: symboliki kolektywnej (Fleischer 1993 i 2000) oraz konstruktu prawdy.

1. Układ badania

Pojawia się teraz pytanie o konkretną semantyzację 'prawdy' i jej podstawowe kulturowe właściwości. By na te pytania odpowiedzieć, korzystamy z wyników badań symboliki kolektywnej uzyskanych swego czasu przez Fleischera (1994, 1996, 1997), w których zrekonstruowana została semantyzacja tego słowa w trzech kulturach jednostkowych (niemieckiej, polskiej i rosyjskiej) oraz przeprowadziliśmy ponadto niewielką ankietę, za pomocą której uzyskaliśmy dodatkowe informacje na temat sposobu funkcjonowania tego konstruktu w polskim systemie kultury. Ponieważ praca nasza stanowi badanie pilotażowe, które w pierwszej linii sprawdzić ma funkcjonowanie samej metody, ograniczyliśmy się do grupy tylko 50 respondentów, którym postawiliśmy 10 pytań na temat 'prawdy'. Z jednej strony chodziło przy tym o uzyskanie informacji na temat semantyzacji samego konstruktu – respondentom postawione zostało możliwie szerokie pytanie ('Prawda to...?'), oraz o uzyskanie danych na temat konotacji związanych z analizowanym tu konceptem ('Z czym kojarzy się Państwu prawda?'). Z drugiej strony formularz ankiety zawiera jeszcze 8 dodatkowych pytań, za pomocą których chcemy uzyskać informacje na temat specyficznych aspektów badanego zjawiska, a mianowicie:

- 'Z jakiego obszaru wiedzy/działalności ludzkiej pochodzi prawda?'. Tutaj chodzi o stwierdzenie, czy uczestnicy kultury w ogóle, a jeśli tak jak z podanych wyżej systemów funkcyjnych uważają za »ojczyznę« analizowanego tu konstruktu; poprzez dalsze badania możliwe stałoby się bliższe zbadanie motywującej i legitymizującej funkcji konstruktu.
- 'Kto zna prawdę?'. Tutaj chcemy sprawdzić, czy respondenci widzą jakąś określoną socjalną lub kulturową instancję jako strażnika prawdy i czy instancja ta stoi w korelacji do systemów funkcyjnych zbadanych przy pomocy poprzedniego pytania.
- W kolejnym pytaniu chodziło o zbadanie, czy uczestnicy kultury widzą prawdę jako zjawisko relatywne, czy też raczej opowiadają się za jego

Tabela 1. Prawda

Polska	2000	1993	Niemcy		Rosja	
	%	%		%		%
szczerść	16,0	25,5	Ehrlichkeit	25,0	čestnost	30,0
uczciwość	16,0	13,0	Lüge	13,0	gazeta	22,0
wartość	13,3	6,3	Vertrauen	13,0	istina	15,0
dobro	6,0	16,8	Gerechtigkeit	11,0	gor'kaja	9,0
jasność	3,3	-	Glaube	7,0	sprawedliwost'	9,0
wiara	3,3	-	Offenheit	7,0	iskrennost'	8,0
honor	2,7	-	Aufrichtigkeit	5,0	drug	8,0
odwaga	2,7	-	Mut	5,0	svoboda	8,0
szacunek	2,7	-			lož'	7,0
obiektywizm		5,3			dobrota	6,0
otwartość		5,3			prjamota	6,0
zauwanie		5,3			vera	6,0
rzetelność		4,8			čest'	5,0
zgodność		4,8			otkrytosť	5,0

absolutnym charakterem ('Czy prawda jest relatywna /względna?').

- Dwa następane pytania pozwalają stwierdzić, czy prawda funkcjonuje jako wielkość obiektywna czy subiektywna ('Czy prawda jest obiektywna?', 'Czy prawda jest subiektywna?'), to znaczy czy respondenci motywują konstrukt przy pomocy zależności widzianej kognitywnie czy kulturowo jako obiektywnej, czy też opowiadają się za jednostką subiektywną.
- W związku z poprzednimi pytaniami dołączono jeszcze dwa kolejne, na temat tego, czy prawda istnieje i czy istnieje wiele prawd, a jeśli tak, to jakie; z bezpośredniego pytania o 'istnienie jednej prawdy' (nastawienie, jakie funkcjonuje w polskiej kulturze) zrezygnowano, zapytano o to natomiast pośrednio ('Czy istnieje wiele prawd?'), przy czym natężenie odpowiedzi negatywnych stosunkowo pewnie wskazuje na to, jak mocno reprezentowane jest nastawienie przeciwne.

Ankieta przeprowadzona została latem 2002 roku we Wrocławiu z przypadkowym wyborem respondentów (łącznie 50 respondentów, w tym 32 kobiety, 21 do 30 lat a 11 powyżej oraz 18 mężczyzn, 15 do 30 lat i 3 powyżej). Pytania zadano respondentom w następującej kolejności:

1. Prawda to...
2. Z czym kojarzy się Państwu prawda?
3. Z jakiego obszaru wiedzy/działalności ludzkiej pochodzi prawda?
4. Kto zna prawdę?
5. Czy prawda jest relatywna/względna?

6. Czy prawda jest obiektywna?
7. Czy prawda jest subiektywna?
8. Czy prawda istnieje?
9. Czy istnieje wiele prawd?
10. Czy istnieje wiele prawd? Jeśli tak, jakie?

2. Profil semantyczny 'prawdy'

Prezentowane niżej dane, uzyskane przez Fleischera w roku 1993 w Polsce, w Rosji i w Niemczech oraz w roku 2000 ponownie w Polsce, pozwalają nam szerzej zinterpretować symboliczno-kolektywny profil semantyczny konstrukt, przy czym prezentujemy tu tylko dane na temat semantyzacji (pytanie ankiety brzmiało: 'Co znaczą następujące słowa dla ludzi w Polsce/Niemczech/Rosji?'). Poniżej omawiamy najpierw profile semantyczne 'prawdy', a następnie konfrontujemy je z wynikami uzyskanymi przez nas. W drugiej części przedstawimy dane dotyczące specyficznych pytań na temat charakteru, pochodzenia i organizacji badanego tutaj konstrukt kulturowego. Manifestację profilu semantycznego 'prawdy' pokazuje tabela 1.

'Prawda' semantyzowana jest przede wszystkim przez trzy komponenty – szczerść, uczciwość i dobro/wartość, pozostałe elementy semantyki kulturowej posiadają jak się wydaje charakter akcydentalny. Na pierwszym miejscu stoi więc komponent ukierunkowany na jednostkę (indywiduum), respondenci charakteryzują 'prawdę' przede wszystkim z uwagi na prywatny wymiar komunikacji. Kiedy pytamy o znaczenie słowa (dla ludzi w Polsce), dwa komponenty semantyczne odnoszą się do wymiaru interpersonalnego, a tylko

jeden (dobro/wartość) do zależności interdyskursowych. To samo dotyczy w zasadzie obydwu pozostałych systemów kultury, przy czym w Rosji, jak się wydaje, jeden istotny komponent związany jest także z wydawaną swego czasu gazetą, pod tym samym tytułem. Kiedy stawiamy respondentom, jak w naszej ankiecie, pytanie sformułowane szerzej, pozostawiając im decyzję na temat tego, czy chodzi tu o słowo (na co zwracano uwagę w ankiecie kolektywno-symbolicznej), lub o szerszą jednostkę kulturową, co pytanie typu 'prawda to ...' sugeruje, dochodzi do dość znacznych odchyleń w ukierunkowaniu profilu semantycznego.

Tabela 2.

1. Prawda to...	%
szczerłość (rzetelność, uczciwość, lojalność, prawdomówność, szacunek)	43,1
pojęcie względne (pojęcie encyklopedyczne, wiarygodne pojęcie)	19,6
rzeczywistość	11,8
fakt	9,8
brak fałszu/kłamstwa	7,8
godność	3,9
prawda	3,9
wartość najwyższa	3,9
punkt widzenia	3,9
jasność	3,9
wiedza	3,9
wyznanie/wiara	3,9
zgodność z... (myśleniem, normami moralnymi)	3,9

Również tutaj dominuje jednoznacznie komponent ukierunkowany na indywidualium – 'szczerłość', który może więc być traktowany jako główny składnik semantyczny konstrukt. Na drugim miejscu pojawia się typ odpowiedzi, sytuujących koncept w ramach ogólniejszej kategorii (pojęcie względne), ukierunkowanych raczej interdyskursywnie lub sytuujących się w dyskursie specjalistycznym (nauka), a więc kategoryzujących sam koncept. Do tego obszaru zaliczyć można także odpowiedzi typu 'fakt', 'rzeczywistość', 'wiedza'. Komponent ukierunkowany religijnie prawie nie jest reprezentowany; w odniesieniu do tak postawionego pytania tylko 3,9% respondentów podaje 'wiarę/wyznanie' jako jeden z elementów semantycznych.

Kiedy stawiamy więc otwarte i szeroko interpretowalne pytanie, prawda jawi się w świadomości kolektywnej jako konstrukt złożony z dwóch istotnych elementów, z komponentu ukierunkowanego na indywidualium (szczerłość) oraz z 'naukowego' komponentu, ukierunkowanego na kategoryzację pojęcia. Można zatem przyjąć, że koncept prawdy w codziennych komunikacjach w ten sposób właśnie funkcjonuje.

Kiedy jednak pytamy respondentów (pytanie 2) o kono-

tacje, wiązane przez nich z pojęciem prawdy, przez co uwidoczniony może zostać jakiś specyficzny aspekt jego pochodzenia, relacje dominacji zmieniają się w dość dużym stopniu. 'Szczerość' pozostaje co prawda najważniejszym komponentem, na drugim miejscu podawana jest teraz 'wiara'. Dodatkowo pojawia się nowy komponent, definiujący koncept w sensie negatywnym (kłamstwo). Na poziomie konotacyjnym 'prawda' jest więc nadal ukierunkowana na indywidualium, równocześnie jednak charakteryzowana jest także religijnie. Respondenci mają więc dość dużą pewność, z jakiego obszaru pojęcie to pochodzi, jednocześnie jednak wydają się stosować ten koncept jako konstrukt komunikacyjny, o czym świadczą odpowiedzi na pierwsze pytanie, jako konstrukt, używany w ramach systemu funkcyjnego codzienności, posiadający jednak tę zaletę argumentatywną, że jest naukowo i religijnie motywowany, co z kolei może wzmacniać siłę/moc jego oddziaływania. Kiedy więc uzasadniamy jakąś wypowiedź przy pomocy 'prawdy', zwiększa to, z uwagi na zamierzone oddziaływanie, sprawność wypowiedzi, w większym stopniu, niż kiedy staramy się uzyskać cel komunikacji przy pomocy mniej nacechowanego słowa.

Tabela 3.

2. Z czym kojarzy się Państwu prawda?	%
szczerłość (uczciwość)	25,5
wiara (Bóg, Biblia, religia, słowo Boże, wiedza o Bogu i jego zamierzeniach)	17,6
kłamstwo (zaprzeczenie fałszu, absurd, nieporozumienie)	13,7
prawdomówność, prawda	11,8
miłość, przyjaźń	7,8
moralność, czyste sumienie, sumienie	7,8
prawo, sprawiedliwość	7,8
szczęście	5,9
dobro	3,9
lojalność	3,9
wiedza	3,9
spokój, spokój wewnętrzny	3,9

3. Charakterystyka prawdy

Przechodzimy teraz do omówienia części ankiety, dotyczącej dwóch dalszych aspektów konstrukt, usytuowanych, by tak rzec, ponad lub poza semantyką kulturową; z jednej strony jego pochodzenie, z drugiej jego stan/organizację z uwagi na cechy względności i obiektywności.

W pytaniu trzecim interesował nas wymiar konstrukt ukierunkowany na tradycję, obszar działalności ludzkiej, w którym konstrukt zdaniem respondentów się sytuuje. Zaobserwowana wyżej tendencja, – według której koncept wykazuje dwa pola ukierunkowania na

tradycję, a mianowicie religijne i naukowe – wzmacnia się w tym wypadku znacznie. Ze względu na przejrzystość prezentowanych wyników oraz w celu udokumentowania samodzielnej mocy elementów semantycznych obszary 'nauka', 'moralność' i 'filozofia' podane są rozłącznie. Sumując je, obszar ten stanowi dominujący wymiar (64,6%). 'Prawda' pochodzi jednoznacznie z obszaru filozoficzno-naukowego. Do tego dochodzi obszar, który nazwać można by 'światem przeżyć zorientowanym na codzienność' (życie, doświadczenie, serce, sumienie), stanowiący 27,4% tego wymiaru. Komponent prawny nie pojawia się prawie wcale. Prawda nie ma więc – w opinii respondentów – zbyt wiele wspólnego z prawem. Najistotniejsze subkomponenty naukowe to filozofia i etyka/moralność; prawda widziana jest więc przede wszystkim jako pojęcie filozoficzne, posiadając równocześnie silny komponent ukierunkowany religijnie.

Tabela 4.

3. Z jakiego obszaru wiedzy/działalności ludzkiej pochodzi prawda?	%
religia (wiera, Biblia, Watykan, z nizin społecznych bardzo religijnych, słowo Boże, niebo)	33,3
nauka (psychologia, historia, socjologia, biologia, chemia, fizyka)	25,5
moralność (etyka, z uczciwego życia)	23,5
filozofia	15,6
z życia	11,8
doświadczenie	7,8
prawo	3,9
z serca	3,9
sumienie	3,9

Kolejne pytanie dotyczy instancji, produkującej lub gwarantującej 'prawdę'. O ile w pytaniu poprzednim interesowały nas kulturowe systemy funkcyjne, w których konstrukt się sytuuje, o tyle teraz chodzi o odkrycie socjalnych lub kulturowych instancji, kompetentnych, by tak rzec, dla zagwarantowania, wyprodukowania lub legitymizowania 'prawdy', wyposażając ją w odpowiednią siłę oddziaływania, w legitymizację dla działań lub komunikacji. Odpowiedzi respondentów pokazują ciekawy obraz, odbiegający od poprzednich danych, w tym sensie, iż teraz komponent naukowy zanika zupełnie, religijny jest nadal obecny, pojawia się natomiast trzeci, ukierunkowany na indywidualium, oraz czwarty, relatywistyczny. W posiadaniu prawdy jest – zdaniem respondentów – każdy. Mamy więc do czynienia z wielkością zinternalizowaną, o której respondenci sądzą, że leży ona w gestii poszczególnych uczestników kultury. 'Prawdę się zna' lub 'ma się znać', co z kolei stanowi cechę generującą przynależność do systemu. W tym sensie prawda jest jednym z elementów,

konstytuujących system kultury i jego manifestację oraz współdecydującym o przynależności doń uczestników kultury. Na drugim miejscu aktualizowany jest komponent religijny, według którego 'Bóg' stanowi instancję legitymizującą; dochodzi więc do przesunięcia lub podwojenia instancji. Religia jako jeden z systemów funkcyjnych kultury zabezpiecza manifestację 'prawdy' za pośrednictwem swego własnego ukierunkowania. W tym sensie system kultury, by tak rzec, musi tylko zabezpieczyć religijny system funkcyjny, a ten ze swej strony sam dba o odpowiadające systemowi kultury zabezpieczenie konstruktów. Mechanizm w najwyższym stopniu wysoce sprawny lub zwiększający sprawność, jaki powszechny jest oczywiście w systemach kulturowych (na temat podwójnych mechanizmów zabezpieczających – patrz Fleischer 1989). Interesujący jest ponadto również trzeci co do wielkości komponent – nikt. Było nie było 23,5% respondentów widzi 'prawdę' jako obiekt, nie wymagający żadnej legitymizacji, gdyż – jak można przypuszczać – posiada ona charakter relatywistyczny, co nawiasem mówiąc manifestuje się także w odpowiedziach na kolejne pytania.

Tabela 5.

4. Kto zna prawdę?	%
każdy (wszyscy, człowiek, człowiek, który żyje pełnią życia, ludzie, każdy ma swoją)	31,4
Bóg (ludzie wierzący)	25,5
nikt (chyba nikt)	23,5
ten, kogo dotyczy	7,8
człowiek mądry, większość ludzi	3,9

Dalej pytano o względność prawdy. 56,9% respondentów opowiada się za tą właściwością, przy czym pojawia się stosunkowo duża liczba respondentów, nie posiadających zdania na ten temat lub nie podających swego zdania. Uczestnicy kultury są więc co prawda dość pewni, że 'prawda' jest względna lub nie jest absolutna, mimo tego jednak 33,3% respondentów nie zajmuje w odniesieniu do tego pytania stanowiska. Mogło by to świadczyć o oddziaływaniu zjawiska 'ciśnienia dyskursu', według którego – tak możemy spekulować – respondenci nie są co prawda zdania, iż prawda jest czymś absolutnym, mimo tego jednak nie chcą się zdecydować na przeciwne zdanie, ponieważ – niewykluczone – coś – jakaś kulturowa instancja – ich przed tym powstrzymuje. Jaka siła mogła by to konkretnie być, trudno rozstrzygnąć.

Tabela 6.

pytanie	tak	nie	nie mam zdania
5. Czy prawda jest relatywna/względna?	56,9	9,8	33,3
6. Czy prawda jest obiektywna?	43,1	41,2	14,7

7. Czy prawda jest subiektywna?	37,3	37,3	25,4
8. Czy prawda istnieje?	80,4	11,8	7,8
9. Czy istnieje wiele prawd?	49,0	47,1	3,9

Tabela 7.

10. (Czy istnieje wiele prawd?) Jeśli tak, jakie?	%
o chorobie, o człowieku, o ludziach, o uczuciach, o życiu	9,8
Boska, prawda najwyższa, religijne, jedyna prawda	7,8
dla każdego inne	7,8
faktyczna, rzeczowa, naturalna, prawda świata	7,8
filozoficzna, nauka	3,9
ludzka, ludzkie	3,9
świadome, podświadome	3,9

W tym kontekście odpowiedzi na szóste pytanie - 'Czy prawda jest obiektywna?' - są dość zaskakujące, gdyż, jeśli prawda widziana jest jako coś relatywnego, zaskakuje fakt, że respondenci decydują się na odpowiedzi typu 'jedno-i-drugie'; mniej więcej tyle samo odpowiedzi przypada na tak jak i na nie. To samo dotyczy pytania siódmego, również tutaj odnajdujemy tę samą relację. Obiektywność czy subiektywność wydają się więc w odniesieniu do prawdy być kategoriami nierelevantnymi. Prawda zatem to coś względnego, lecz ani obiektywnego ani subiektywnego. Na temat tego jednak, że prawda istnieje, a więc stanowi kategorię realnie oddziałującą, respondenci - jak pokazują odpowiedzi na pytanie ósme - są zgodni; tylko 11,8% względnie 7,8% zaprzecza pytaniu lub nie posiada w tej kwestii opinii. Na temat tego, czy istnieje wiele prawd, również panuje wyważona relacja; prawie tyle samo respondentów odpowiada tak co i nie.

'Prawda' - tak sformułować można nasz wynik - istnieje więc w świadomości kolektywnej ponad wszelką wątpliwość i stanowi jednostkę względną, nie jest jednak ani obiektywna ani subiektywna oraz istnieje w tym samym stopniu wiele prawd co jedna prawda. Tych wiele prawd czy ta jedna prawda, które/która istnieją/-e, są/jest jednak relatywne/-na. Lub inaczej: Część uczestników kultury jest zdania, że prawda jest jednostką obiektywną, a taka sama część sądzi, że jest jednostką subiektywną i dalej - część widzi istnienie wielu prawd a część jednej prawdy. Zarówno prawda subiektywna jak i obiektywna i zarówno prawda jedyna jak i wiele prawd istnieją i są względne. Stwierdzić więc można w polskiej kulturze pojawienie się relacji binarnej lub bipolarnej, system kultury z uwagi na konstrukt prawdy wydaje się reprezentować dwa przeciwstawne nastawienia. Zgodność natomiast panuje co do semantyki konstrukt, prawda przede wszystkim ma coś wspólnego ze szczerością a konotowana jest specyficznie w odniesieniu do jednostki i do religii, jest religij-

nie i naukowo motywowana i legitymizowana a zabezpieczona i ukierunkowana jest przez samych uczestników kultury oraz przez religijny subsystem kultury jako instancji.

Niespodziewanie wysoki jest też - przy pytaniach 5 i 7 - udział respondentów, nie posiadających zdania. Sądząc po wielkości tej grupy, mamy do czynienia ze swego rodzaju trzecią opinią, z uczestnikami kultury, dla których w przypadku 'prawdy' nie chodzi o zjawisko wymagające podejmowanie decyzji, a więc concept nierelevantny, nie posiadający znaczenia. A w każdym przypadku nie odgrywający istotnej roli w działaniach lub komunikacjach, o ile tak daleko idący wniosek jest oczywiście dopuszczalny.

Literatura

- Ackerman, Charles; Parsons, Talcott, 1966, Der Begriff 'Sozialsystem' als theoretisches Instrument. W: Talcott Parsons, Zur Theorie sozialer Systeme. Opladen 1976, 69-84.
- Anusiewicz, Janusz, 1994, Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki. Wrocław.
- Bartmiński, Jerzy, 1985, Stereotyp jako przedmiot lingwistyki (I). W: Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słownictwa, 3. Wrocław, 25-53.
- Bartmiński, Jerzy, 1990 (Red.), Językowy obraz świata. Lublin.
- Bartmiński, Jerzy, 1993, Styl potoczny. W: Jerzy Bartmiński (Red.), Współczesny język polski. Wrocław, 115-134.
- Bartmiński, Jerzy, 1995, Wie verändert sich das Stereotyp des Deutschen in Polen? W: Zet - Zeitschrift für Empirische Textforschung, 2, 18-29.
- Bartmiński, Jerzy; Panasiuk Jolanta, 1993, Stereotypy językowe. W: Jerzy Bartmiński (Red.), Współczesny język polski. Wrocław, 363-387.
- Berger, P. Luckmann, T, 1983, Społeczne tworzenie rzeczywistości. Warszawa.
- Finke, P., 1982, Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig-Wiesbaden.
- Fleischer, Michael, 1989, Die Evolution der Literatur und Kultur. Grundsatzfragen zum Entwicklungsproblem (ein systemtheoretisches Modell). Bochum.
- Fleischer, Michael, 1994, Problemy i hipotezy systemowej teorii kultury. Podstawy empirycznych badań tekstów i kultury. Wrocław.
- Fleischer, Michael, 1995, Das System der polnischen Kollektivsymbolik. Eine empirische Untersuchung. München.
- Fleischer, Michael, 1996, Das System der deutschen Kollektivsymbolik. Eine empirische Untersuchung. Bochum.
- Fleischer, Michael, 1997, Das System der russischen Kollektivsymbolik. Eine empirische Untersuchung. München.
- Fleischer, Michael, 2001, Kulturtheorie - systemtheoretische und evolutionäre Grundlagen. Oberhausen.
- Fleischer, Michael, 2002, Teoria kultury i komunikacji. Wrocław.
- Foucault, M., 1977, Archeologia wiedzy. Warszawa
- Glaserfeld, Ernst von, 1985, Konstruktion der Wirklichkeit und des Begriffs der Objektivität. W: H. Gumin; A. Mohler (Red.), Einführung in den Konstruktivismus. München, 1-26.

- Glaserfeld, Ernst von, 1985, Einführung in den radikalen Konstruktivismus. W: Paul Watzlawick (Red.), Die erfundene Wirklichkeit. München, 16-38.
- Glaserfeld, Ernst von, 1987, Wissen, Sprache und Wirklichkeit. Arbeiten zum radikalen Konstruktivismus. Braunschweig/Wiesbaden.
- Glaserfeld, Ernst von, 1992, Siegener Gespräche über Radikalen Konstruktivismus. W: S.J. Schmidt (Red.), Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus. Frankfurt/M, 401-440.
- Groeben, Norbert, 1995, Zur Kritik einer unnötigen, widersinnigen und destruktiven Radikalität. W: Hans Rudi, Fischer (Red.), Die Wirklichkeit des Konstruktivismus. Zur Auseinandersetzung um ein neues Paradigma. Heidelberg 1995, 149-159.
- Groeben, N.; Rustemeyer, R., 1995, Inhaltsanalyse. W: Eckard König, Peter Zedler (Red.), Bilanz qualitativer Forschung. Bd. 2, Methoden. Weinheim, 523-554.
- Link, Jürgen, 1996, Versuch über den Normalismus. Wie Normalität produziert wird. Opladen.
- Link, Jürgen, 1999, Versuch eines "Konvertibilitäts"-Schemas zur Terminologie von Michael Fleischer. W: kultuRRvolution, 38/39, 106-107
- Link, Jürgen; Parr, Rolf, 1990, Semiotische Diskursanalyse. W: Klaus-Michael Bogdal (Red.), Neue Literaturtheorien. Eine Einführung. Opladen, 107-130.
- Luhmann, Niklas, 1984, Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie. Frankfurt/M.
- Luhmann, N., 1994, Teoria polityczna państwa bezpieczeństwa socjalnego. Warszawa
- Maturana, H.R., 1982, Erkennen. Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Braunschweig/Wiesbaden.
- Maturana, Humberto, 1987, Kognition. W: S.J. Schmidt (Red.), Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus. Frankfurt/M, 89-118.
- Maturana, Humberto R.; Varela, Francisco J., 1987, Der Baum der Erkenntnis. Die biologischen Wurzeln des menschlichen Erkennens. Bern/München/Wien
- Parsons, Talcott, 1968, Sozialsysteme. W: Talcott Parsons, Zur Theorie sozialer Systeme. Opladen 1976, 275-318.
- Schmidt, Siegfried, J., 1987, Der Radikale Konstruktivismus: Ein neues Paradigma im interdisziplinären Diskurs. W: S.J. Schmidt (Red.), Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus. Frankfurt/M, 11-88.
- Schmidt, Siegfried, J., 1992 (Red.), Kognition und Gesellschaft. Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus 2. Frankfurt/M.
- Varela, Francisco, J., 1990, Kognitionswissenschaft - Kognitionstechnik. Frankfurt/M.
- Watzlawick, P., 1976, Wie wirklich ist die Wirklichkeit? Wahn, Täuschungen, Verstehen. München.
- Watzlawick, P., 1981 (Red.), Die erfundene Wirklichkeit. Wie wissen wir, was wir zu wissen glauben? München/Zürich.